

ԲԱՅՐՈՆԸ ՄԽԻԹԱՐԵԱՆՆԵՐԻ ՄՕՏ

1816 թուականի ապրիլի 25-ին Բայրոնը, խորապէս դժգոհ իր միջավայրից, հեռանում է Անգլիայից, այլեւս չվերադառնալու որոշմամբ: Նոյն թուականի աշնանը նա ծանօթանում է Մխիթարեանների հետ: «Արեւելեան այդ հին ժողովրդի կրօնը, գրականութիւնը, պատմութիւնը՝ այս ամէնը, հետաքրքրեցին նրան, - գրում է ռուս անուանի գրաքննադատ Եռ. Ա. Վեսելովսկին, - իսկ կղզու բնակիչների հեզահամբոյր, սրտաբաց վերաբերմունքը էլ աւելի կապեց նրան իւրատիպ գաղութին: Նա աւելի յաճախ, քան առաջ, սկսեց այցելել իր նոր ծանօթներին: Եւ մի անգամ չէ, որ դիմակահանդէսի ամենաեռուն պահին, թեթեւ մակոյկը տարել է նրան Ս. Ղազարի խաղաղ մենաստան: Ճիշտ է, այստեղ ամէն ինչ չափազանց հեռու էր կեանքից, բայց, իբրեւ հակադրութիւն վենետիկեան եռուզեռին, այս խաղաղութիւնն ու անդորրը ոչ միայն տհաճ չէին թւում, այլեւ երբեմն ուղղակիօրէն բերկրանք էին պատճառում խոնջացած բանաստեղծին»¹: Այդ մասին է վկայում նաեւ Բայրոնի գործունէութեան իտալական շրջանի մասին Թոմաս Մուրի հետեւեալ մէջբերումը՝ քաղուած կոմսուհի Իզաբելլա Ալբրիցցիի «Դիմանկարներ» գրքից. «Ամբողջ ձմեռ, ամէն առաւօտ նա դուրս էր գալիս, մակոյկով մենմենակ ճեղքում էր ջուրը՝ հայոց կղզի գնալու համար (կղզեակ մի խաղաղ լճակի մէջ եւ վենետիկից մօտաւորապէս կէս լիգ² մի խաղաղ լճակի մէջ եւ վենետիկից մօտաւորապէս կէս լիգ² մի հեռու), գնում էր վայելելու տեղի գիտուն եւ հիւրասէր վանականների ընկերակցութիւնը, սովորելու նրանց դժուարին լեզուն: Իսկ երեկոյեան, դարձեալ մակոյկով, վերադառնում էր, հիւր գնում, սակայն մի երկու ժամով միայն»³:

1 Очерки армянской литературы, истории и культуры, Ереван, 1972, с. 393.

2 Մէկ լիգը հաւասար է երեք ծովային մղոնի (5.58 կմ.):

3 MOORE THOMAS, *Letters and Journals of Lord Byron: with Notices of His Life, in four volumes*, Paris, 1831, v. III, p. 322.

Բայրոնը մտերմանում է Մխիթարեանների հետ, սիրում նրանց ձեռնարկած գործը եւ նպատակը, հայոց հին լեզուն եւ մատենագրութիւնը: ԺԸ դարի սկզբներին, երբ հայերը տառապում էին մի կողմից սուլթանական Թուրքիայի, իսկ միւս կողմից՝ շահական Պարսկաստանի լծի տակ, Վենետիկից ոչ հեռու գտնուող Ս. Ղազար փոքրիկ կղզին թերեւս միակ վայրն էր աշխարհում, որտեղ ազատ ու անկաշկանդ հնչում էր հայոց լեզուն եւ հանգամանօրէն ուսումնասիրում հայ հինաւորաց մշակոյթն ու գրականութիւնը: Հայրենիքից հեռու գտնուող այդ գողտրիկ կղզեակի Ս. Ղազար մայրավանքում եւրոպական քաղաքակրթութիւնից յոգնած բանաստեղծը սկսում է ուսումնասիրել հայերէն՝ երազելով ներթափանցել արեւելեան բանաստեղծութեան գաղտնարանները:

Բայրոնը հայերէն սովորելու նպատակով ստիպուած է եղել ամէն օր առաւօտեան գնալ Ս. Ղազար, իսկ երեկոյեան վերադառնալ Վենետիկ, քանի որ Մխիթարեան միաբանութեան խստաբարոյ հայրերը չեն թոյլատրել բանաստեղծին ժամանակաւոր բնակութիւն հաստատել վանքում: Այդ մասին համապատասխան գրառում կայ Յ. Աւգերեանի «Ինքնապատում օրագրութիւնում».

«Lord Byron գերահռչակ եւ աշխարհաքարոզ բանաստեղծ Անգղիացի՝ զորոյ զգրուածս գնէին ի կշիռ ոսկւոյ, եկեալ ի տեսութիւն վանացս՝ խնդրեաց ուսանել ի նմանէ զՀայկական բարբառ. եւ կամէր եւս բնակել ի վանս: Բայց քանզի ոչ ոք ի Միաբանից ճանաչէր զնա ցայնժամ, ասացաւ նմա գալ ի Վենետիկոյ զօր ամենայն, եւ այնպէս ուսանել: Եւ նա սկսաւ գալ առւերս յիսուն եւ ուսանէր ժամս երկուս կամ երիս, մանաւանդ թէ անցուցանէր ի զրոյցս ի սփոփանս անձին: Էր նա երիտասարդ աշխոյժ, զուարթաբարոյ եւ բոցակն. եւ թէպէտ կաղ էր միով ոտամբ, բայց գեղեցիկ էր դիմօք»⁴:

Բայրոնի հայերէնի ուսուցիչը՝ Յարութիւն Աւգերեանը, մի ընդարձակ, յատուկ սրահ էր յատկացրել բանաստեղծին: Այն մինչեւ օրս էլ կրում է «Բայրոնի սենեակ» անուանումը: Եւ հէնց այդ սրահում, որը, Եռ. Վեսելովսկու արտայայտութեամբ, «չնչում էր արեւելքով ու հնութեամբ», սկսուեցին Բայրոնի հայերէնի առաջին դասերը:

4 ՏԱՅԵԱՆ Հ. ՂԵՒՈՆԻ, Լորտ Պայրըն ի Ս. Ղազար, «Բազմավէպ», 1924, N 4, էջ 135, 136:

1816-1818 թթ. ապրելով Վենետիկում, Բայրոնը գրել է բազմաթիվ նամակներ, որոնցում տուել է վենետիկեան կեանքի վառ եւ մանրամասնութիւններով լի պատկերը, ներառեալ Վենետիկի Մխիթարեանների ծաւալած գիտական ու լուսաւորչական գործունէութեան նկարագրութիւնը: Շփուելով հայ մշակոյթի կարկառուն գործիչների հետ, Բայրոնը պատմութեանն է թողել արժանահաւատութեան ու նորոյթի տեսակէտից հազուադէպ փաստեր պարունակող եւ իր տեսակի մէջ միակը հանդիսացող հարուստ նիւթ Մխիթարեանների գործունէութեան վերաբերեալ:

Միւս կողմից, նրա «Հայկական» նամակներն ինքնին արժէքաւոր եւ վառ ապացոյցն են այն մեծ դերի, որ խաղացել է անգլիացի բանաստեղծը հայ մշակոյթը օտարներին ծանօթացնելու գործում:

Մեր կատարած հետազօտութիւնները բերում են այն եզրա-յանգման, որ Բայրոնի նամակների միջոցով է անգլիախօս ընթերցողը առաջին անգամ ծանօթանում դեռեւս ԺԸ դարի սկզբից ողջ Եւրոպայում մեծ համբաւ ու հռչակ վայելած հայագիտական խոշոր կենտրոնի՝ Վենետիկի Մխիթարեանների կատարած գիտական ու լուսաւորչական աշխատանքին եւ գաղափար կազմում նրանց այնպիսի կարկառուն դէմքերի մասին, ինչպիսիք են Յարութիւն Աւգերեանը (1774-1854), Ագոնց Գիւլիերը (1740-1824), Սարգիս Թէոդորեանը (1783-1877), Սուքիաս Սոմալեանը (1776-1846) եւ ուրիշներ: Բայրոնը սկսում է կանոնաւոր յաճախել Ս. Ղազար կղզին եւ ուսումնասիրել հայոց լեզուն:

1816 թուականի դեկտեմբերի 4-ին Մըրրէյին ուղղուած նամակում Բայրոնը յայտնում է հայերէնի իր ուսումնառութեան ընթացքի եւ այն բացառիկ արժէքաւոր տեղեկութիւնների մասին, որ նա ստացել է հայ գրականութեան, հայ ժողովրդի բարքերի ու սովորութիւնների վերաբերեալ: Նա հիացել է հայ վանական գիտնականների բանիմացութեամբ, քաջատեղեակութեամբ, կրթութեամբ եւ իրենց ժողովրդի լուսաւորութեան համար կատարած խոշոր աշխատանքներով. «...սկսել եւ շարունակում եմ հայոց լեզուի ուսումնառութիւնը, որին տիրապետում եմ հնարաւորութիւններիս սահմաններում, - գրում է Բայրոնը այդ նամակում, - ամէն օր գնում եմ հայկական վանք դասեր առնելու մի գիտնական վանականից (խօսքը Յ. Աւգերեանի մասին է - Ա. Բ.) եւ որոշ բացառիկ ու օգտակար տեղեկու-

Թիւններ եմ արդէն ձեռք բերել արեւելեան այդ ժողովրդի գրականութեան եւ սովորութիւնների մասին: Նրանք այստեղ ունեն հաստատութիւն, եկեղեցի եւ իննսուն վանականից բաղկացած միաբանութիւն: Նրանցից ոմանք շատ ուսեալ եւ կիրթ մարդիկ են: Ունեն նաեւ տպարան եւ մեծ քանքեր են գործադրում իրենց ազգը լուսաւորելու համար»⁵:

Յարութիւն Աւգերեանը բազմաթիւ արժէքաւոր տեղեկութիւններ է տուել Բայրոնին հայ ինքնուրոյն եւ թարգմանական գրականութեան վերաբերեալ: Թարգմանութիւնները, որոնք հիմնականում կատարուում էին յունարէնից, պարսկերէնից, ասորերէնից եւ լատիներէնից, նպաստել են հայ մատենագրութեան զարգացմանը՝ հանդիսանալով նրան սնուցող հիմնական աղբիւրներից մէկը: Համաշխարհային մշակոյթի ուսումնասիրութեան համար մեծ արժէք ներկայացնող շատ գրական յուշարձաններ պահպանուել են միմիայն գոյութիւն ունեցող հայերէն թարգմանութիւնների շնորհիւ: Այդ մասին Բայրոնը յիշատակում է վերոյիշեալ նամակում, որտեղ մասնաւորաբար նշում է, որ «վանքում կան մի շարք չափազանց հետաքրքիր ձեռագրեր, գրքեր, ինչպէս նաեւ թարգմանութիւններ այժմ կորած յունարէն բնագրերից, նաեւ պարսկերէնից, ասորերէնից եւ այլն, չհաշուած իրենց ժողովրդի բնիկ երկերը»:

Ուշագրաւ է, որ Բայրոնի քնարերգութեան այս շրջանը, երբ բանաստեղծը բուռն ոգեւորութեամբ տարուած էր հայերէնով, հայ գրականութեամբ եւ մշակոյթով, նշանաւորում է վառ ու համարձակ քնարական նորարարութեամբ («Մանֆրեդ», «Տասսոյի գանգատը», «Չայլդ Հարովդի ուխտագնացութեան» վերջին նուագը, «Սարդանապալ», «Կայէն» եւ այլն): Նամակների սեղմ տողերի մէջ զգացւում է ոչ միայն բանաստեղծի ջերմ ու յարգալից վերաբերմունքը հայ վանական-գիտնականների նկատմամբ, այլեւ, որ պակաս արժէքաւոր չէ, ուրուագծւում են նրանց բնաւորութիւնն ու էութիւնն ի ցոյց դնող, բանաստեղծական խորթափանցութեամբ դիտուած բնորոշ մանրամասներ:

1816 թուականի դեկտեմբերի 27-ի նամակում՝ ուղղուած Մըրրէյին, բանաստեղծը գրում է. «Հայրերի առաջնորդը եպիս-

⁵ MOORE THOMAS, *The Life, Letters and Journals of Lord Byron*, London, John Murray, 1908, p. 333.

կոպոս է, մի հրաշալի ծերունազարդ մարդ՝ ասուպածեւ մօրուքով: Հայր Պասկալը նոյնպէս զարգացած ու բարեպաշտ մարդ է»⁶: Այստեղ խօսքը վերաբերում է արքահայր Ագոնց Գիւլերին եւ Յարութիւն Աւգերեանին, որին Բայրոնը սիրում էր անուանել «Հայր Պասկալ»: Այստեղ արժէ յիշատակել, որ Ագոնց Գիւլերը, անխոնջ գործունէութեան, ճկուն դիւանագիտական քաղաքականութեան, գիտելիքների խորիմացութեան, հմուտ վարուելակերպի եւ ճարտասանութեան շնորհիւ, կարողացաւ սերտ կապերի մէջ մտնել զանազան երկրների թագաւորների, կայսրերի, իշխանութիւնների հետ եւ խօսքով ու գործով ապացուցել նրանց, որ Մխիթարեան միաբանութիւնը վանական-գիտնականների մի միաձոյլ ընտանիք է, ազգային մշակոյթի զարգացման կենտրոն, որի գլխաւոր նպատակն է հաւաքել եւ կորստից փրկել ամէնուր սփռուած հայկական ձեռագիր մատեանները, հրատարակել հայ մատենագիրների, պատմիչների, տաղերգուների գործերը, ինչպէս նաեւ լուսաւորչական աշխատանք ծաւալել անգլի մէջ: Այցելելով Ս. Ղազար, Բայրոնը օրըստօրէ աւելի է ոգեւորւում «Հայոց կղզով», սիրում ու յարգում հայ ազգը, հետաքրքրւում նրա պատմութեամբ ու մշակոյթով: Անշուշտ այս գործում իր համեստ ներդրումն ունի Յարութիւն Աւգերեանը՝ Բայրոնի խօսքերով ասած այդ «զարգացած ու բարեպաշտ մարդը»: Աւգերեանի շնորհիւ Վենետիկում անցկացրած երեք տարիները (1816-1818) Բայրոնի համար դարձել են գիտական համագործակցութեան բեղուն շրջան: Նրանք միասին պատրաստել եւ հրատարակել են անգլերէն-հայերէն, հայերէն-անգլերէն քերականութեան ձեռնարկները եւ անգլերէն-հայերէն բառարանը: Բացի դրանից Բայրոնը կատարել է որոշ թարգմանութիւններ հայ մատենագրութիւնից, որոնք նրա նամակներից քաղուած առանձին հատուածների եւ այլ արժէքաւոր փաստաթղթերի հետ մեկտեղ Մխիթարեանները ամփոփել են 1870 թուականին Ս. Ղազարում տպագրուած (իսկ 1907 թուականին վերահրատարակուած) "Lord Byron's Armenian Exercises and Poetry" խորագիրը կրող ժողովածուի մէջ (անգլերէն եւ հայերէն):

Բայրոնի 1816-1818 թթ. «հայկական» հանդիպումները նպաստեցին թէ՛ Բայրոնի, թէ՛ Մխիթարեանների փառքի տարածմանը ամբողջ Եւրոպայում:

⁶ Նոյն տեղում, էջ 335:

Այսպիսով Ջ. Գ. Բայրոնի շնորհիւ հայոց լեզուն եւ հայ մշակոյթը մտան եւրոպացիների հետաքրքրութիւնների շրջանակի մէջ: Բայրոնի եւ Միխիթարեանների հանդիպումները առիթ հանդիսացան, որ Ս. Ղազար այցելէն բազմաթիւ օտարերկրացիներ եւ, ինչպէս նշում է Բայրոնի հայոց լեզուի ուսուցիչը, «ի սակս ուսանելոյ նորա ի վանս՝ հռչակեցաւ եւ անուն վանացս»⁷:

Բայրոնից յետոյ Ս. Ղազար են այցելել այնպիսի նշանաւոր մարդիկ, ինչպիսիք են Թ. Մուրը (1819), Վ. Ֆլորիւալը (1828), Վ. Սկոտը (1832), Յ. Պետերմանը (1833), Ա. Միւսէն (1834), Ժ. Սանդը (1834), Է. Թէյլորը (1851), Յ. Ալվազովսկին (1869), Ժ. Օֆենբախը (1870), Է. Դուզէն (1886) եւ շատ ուրիշներ:

Բայրոնի եւ Միխիթարեանների միջեւ եղած մտերմութեան վկայութիւնն են Մկրտիչ Աւգերեանի (1762-1854) Ագոնց արքահօրը ուղղուած 1817 թուականի փետրուարի 15-ի նամակի հետեւեալ տողերը. «Ուրախ եմք ընդ բարի բարի խորհուրդս լօրտին»⁸: Իսկ Ղուկաս Ինճիճեանը (1758-1833) 1817 թուականին Կ. Պոլսից Ագոնց արքահօրը խնդրում է, որ նա առաջարկի Բայրոնին «...գրել ինչ անգղերէն ի վերայ Միաբանութեան մերոյ, զոր ինչ ետես աչօք, թէ զինչ նպատակ ունի Միաբանութիւն մեր, եւ զինչ գանձ արեւելեան ձեռագրաց ժողովեալ ունի ի մենաստանի եւ այլն...»⁹ եւ աւելացնում, որ խորհրդարանի անդամները, իմանալով Բայրոնի Ս. Ղազար կատարած այցելութիւնների մասին, Ազգային ժողովում նպաստաւոր դիրք են բռնել Միխիթարեան միաբանութեան հանդէպ:

Չնայած Բայրոնի նամակների հակիրճութեանը, դրանց մանրազնին ուսումնասիրութիւնը ի յայտ է բերում նաեւ Միխիթարեանների բազմակողմանի գործունէութեան մի այլ բնագաւառ: Այն է՝ հայ պատանիների կրթման ու դաստիարակման գործը: 1817 թուականի Յունիսի 8-ին Ջոն Մըրրէյին հասցէագրած նամակում Բայրոնը գրում է. «Այս նամակը պաշտօնապէս Ձեզ կը յանձնեն երկու հայ վանականներ, որոնք Անգլիայով ուղեւորուում են Մադրաս: Եթէ որեւէ բանով կարող էք օգտակար

7 ՏԱՅԵԱՆ Հ. ՂԵՒՈՆԻ, Լորտ Պայրըն ի Ս. Ղազար, «Բազմալէպ», 1924, N 4, էջ 136:

8 Նոյն տեղում, էջ 137:

9 Նոյն տեղում:

լինել նրանց՝ ծովայինների կամ էլ Արեւելեան Հնդկաստանի Ձեզ ծանօթ անձանց միջոցով, ապա ես աւելի քան երախտապարտ կը լինեմ... Նրանց անուններն են Հ. Սուբխաս Սոմալեան եւ Հ. Սարգիս Թէոդորոսեան: (Խօսքը Ս. Թէոդորեանի մասին է - Ա. Բ.): Խօսում են խտալերէն, հաւանաբար Ֆրանսերէն եւ մի քիչ էլ անգլերէն: Կրկին յիշեցնում եմ խնդրանքս, յարգանքներով միշտ Ձեր՝ Բայրոն:

Գուցէ կարողանաք օգնել նրանց ուղեւորութեանը, տալով կամ ձեռք բերելով յանձնարարականներ՝ Հնդկաստանում ներկայացնելու համար»¹⁰:

Հետազոտութիւններից պարզւում են Ս. Սոմալեանի եւ Ս. Թէոդորեանի Հնդկաստան կատարելիք այցի դրդապատճառները, որոնք ինքնին վկայութիւն են այն փաստի, որ Մխիթարեաններին մշտապէս մտահոգել է նաեւ հայագգի զաւակների կրթման կարեւոր ու հայրենասիրական գործը: Ինչպէս քայտնի է, եռանկարեւոր ու հայրենասիրական գործունէութեամբ երկար տարիներ լոյս են սփռել հայ գաղթավայրերում: Հնդկահայ մեծահարուստներ է-դուարդ Ռաֆայէլի Ղարամեանը (1730-1795) եւ Սամուէլ Մկրտչի Մուրադեանը (1760-1815) Մխիթարեան միաբանութեան են կտակում գումար՝ հայագգի զաւակների կրթման վարժարաններ բացելու նպատակով: Ս. Սոմալեանը եւ Ս. Թէոդորեանը կտակարարների որդիների հետ բանակցութիւններ վարելու եւ կտակները ձեռք բերելու նպատակով 1817 թուականի Յունուարի 16-ին մեկնել են Մադրաս՝ լիազօրուած ոչ միայն Ս. Ղազար վանքի բոլոր վարդապետների ստորագրութեամբ վաւերացուած փաստաթղթերով¹¹, այլեւ տարաշխարհիկ ժողովրդի ճակատագրով հետաքրքրուող անգլիացի բանաստեղծի յանձնարարական նամակով՝ ուղղուած Ջոն Մըրրէյին:

Հայանգլիական գրական առնչութիւնների պատմութեան մէջ նշանակալի տեղ են գրաւում նաեւ հայագիտութեան ասպարէզում Բայրոնի կատարած ուսումնասիրութիւնները: Վիստոն եղբայրներից յետոյ անգլիական իրականութեան մէջ Բայրոնն

¹⁰ MOORE THOMAS, *The Life, Letters and Journals of Lord Byron*, London, 1908, p. 158.

¹¹ Տե՛ս Սամուէլ Մուրատեան. ազգային մեծ քարերար, «Բազմավէպ», 1936, N 8-12, էջ 181:

էր, որ սկսեց զբաղուել հայոց լեզուի եւ հայ մշակոյթի ուսումնասիրութեամբ:

Բայրոնի նամակներից ակնառու է դառնում նրա խոր յարգանքը եւ համակրանքը հայոց լեզուի նկատմամբ: Իր խոստովանութեամբ դա «...մի հարուստ լեզու է», արժանի մանրագնին ուսումնասիրութեան, որի ընթացքում «լիովին փոխհատուցւում են սովորողի չարհարանքները»¹²:

1817 թուականին, ինչպէս վերը նշուեց, Յարութիւն Աւգերեանը եւ Բայրոնը միացեալ ջանքերով հրապարակում են անգլերէն-հայերէն քերականութեան ձեռնարկը՝ հայերի օգտագործման համար: Դեռեւս 1816 թուականի դեկտեմբերի 24-ին Թոմաս Մուրին ուղղուած նամակից տեղեկանում ենք. «Առաւօտները մակոյկով գնում եմ Ս. Ղազար վանքի հայերի հետ հայերէն թոթովելու եւ օգնելու նրանցից մէկին (խօսքը Յ. Աւգերեանի մասին է - Ա. Բ.) անգլերէնը ուղղելու անգլերէն-հայերէն քերականութեան մէջ, որը շուտով հրատարակուելու է»¹³: Բանաստեղծը, կարծես թէ փոխհատուցման համար, առաջարկում է իր ուսուցչին հրատարակել այն իր միջոցներով, ինչպէս նաեւ հոգում, որ այն տարածում գտնի: Այդ մասին նա գրում է Անգլիայում գտնուող իր ընկերներին, գովեստով խօսում Աւգերեանի տաղանդի եւ գիտելիքների մասին, կրկին իր հիացմունքը յայտնում Մխիթարեանների գործունէութեան վերաբերեալ: «Մէկ այլ ծրարով ուղարկում եմ Ձեզ մի քանի թերթ անգլերէն-հայերէն քերականութիւնից՝ հայերի օգտագործման համար, - գրում է Բայրոնը Ջոն Մըրրէյին 1817 թուականի Յունուարի 2-ի նամակում, - որի հրատարակմանը ես իրօք խթանել եւ աջակցել եմ: (Այն ինձ վրայ նստեց ընդամէնը հազար Ֆրանկ՝ Ֆրանսիական լիւր¹⁴): Դեռ շարունակում եմ հայոց լեզուի դասերս, ճիշտ է ոչ բուն առաջադիմութեամբ, բայց եւ օրէցօր եղածին մի բան աւելացնելով: Հայր Պասկալը իմ աննշան օգնութեամբ (նրա խտրելէնը անգլերէնի եմ թարգմանում) շարունակում է պատրաստել հայերէն-անգլերէն քերականութեան (անգլիացիների համար) ձեռագիրը, որը նոյնպէս կը տպագրուի, երբ աւարտուի:

¹² MOORE THOMAS, *The Life, Letters and Journals of Lord Byron*, London, 1908, p. 329.

¹³ Նոյն տեղում, էջ 330:

¹⁴ Ֆրանսիական արծաթեայ դրամ որ յետագայում փոխարինուեց ֆրանկով:

...Երբ այս քերականութիւնը (ես նկատի ունեմ այժմ տպագրողողը) պատրաստ լինի, չէ՞ք առարկի, արդեօք, վերցնել քառասուն կամ յիսուն օրինակ, որոնք հինգ կամ տասը գինեացից աւելի չեն արժենայ եւ դրանց վաճառքով շարժել ուսեալների հետաքրքրութիւնը»¹⁵:

Յարութիւն Աւգերեանը անգլերէն-հայերէն քերականութեան վերաբերեալ իր «Ինքնապատում օրագրութեան» մէջ գրում է. «Զկնի ուսանելոյ զվերծանութիւն տառից՝ ասաց զարժապետ իւր տալ տպագրել իւրովք ծախիւք զԱնգղիական եւ զՀայերէն քերականութիւն իւր... եւ ինքն եւս սրբագրէր ընդ նմա զթերթս տպագրութեանն»¹⁶:

1819 թուականին Աւգերեանն ու Բայրոնը ձեռնամուխ են լինում հայերէն-անգլերէն քերականութեան ձեռնարկի հրատարակմանը՝ անգլիախօս ուսանողութեան համար: Սա այն ձեռնարկն էր, որի մասին Բայրոնը ակնարկում է դեռեւս 1817 թուականի մարտի 25-ին Զ. Մըրրէյի հասցէագրուած նամակում. «...Միւսը դեռեւս ձեռագիր վիճակում է»¹⁷: Յարութիւն Աւգերեանի խնդրանքով Բայրոնը հայերէն-անգլերէն ձեռնարկի համար մի առաջաբան է գրում: «Երբ 1816 թուականին ժամանեցի Վենետիկ... ես նոյնպէս, - գրում է Բայրոնը այդ առաջաբանում, - շատ ճանապարհորդների նման, խիստ տարուած էի Ս. Ղազար վանքի միաբանութեամբ, որը միաւորում է կղերական հաստատութեան բոլոր առաւելութիւնները, առանց նրա մոլորութիւններից որեւէ մէկի...

Այս մարդիկ, - այնուհետեւ շարունակում է իր միտքը բանաստեղծը Մխիթարեանների մասին, - մի հարստահարուած եւ բարձրատոհմ ազգի կրօնաւորներ են, ազգ, որը հրեաների եւ յոյների պէս տարագիր ու ստրուկ է եղել՝ առանց առաջինների ինքնամեկուսացման եւ վերջինների ստրկամտութեան: Այս ժողովուրդը հարստացել է առանց կեղեքելու եւ ստրկութեան մէջ արժանացել պատուի առանց բանսարկութեան: Բայց նրա տեղը այնուամենայնիւ երկար ժամանակ եղել է «գերութեան տան»

¹⁵ Նոյն տեղում, էջ 336:

¹⁶ ՏՄՅԵԱՆ Հ. ՂԵՒՈՆԻ, Լոբոս Պայրըն ի Ս. Ղազար, «Բազմավէպ», 1924, N 4, էջ 136:

¹⁷ MOORE THOMAS, *The Life, Letters and Journals of Lord Byron*, London, 1908, p. 346:

մէջ, որ վերջերս բազմապատկել է իր անթիւ օթեւանները: Թերեւս դժուար լինի գտնել մի ազգի տարեգրութիւն, որն աւելի զերծ լինի արատաւորող ոճիրներից, քան հայերինը, որոնց առաքինութիւնները խաղաղասիրութեան արգասիք են, իսկ արատները՝ բռնադատման հետեւանք: Սակայն ինչպիսին էլ լինէր նրանց ճակատագիրը, որը դառն է եղել, ինչպիսին էլ լինի այն ապագայում, նրանց երկիրը յաւէտ պիտի մնայ աշխարհի ամենահետաքրքիր երկրներից մէկը, եւ թերեւս նրանց լեզուն աւելի խորը ուսումնասիրութեան պահանջ է դնում՝ աւելի գրաւիչ դառնալու համար: Եթէ վստահենք Ս. Գրքին, դրախտը Հայաստանում էր, Հայաստան, որն իր հողի վաղանցուկ առնչակցութեան պատճառով Ադամի սերունդների պէս թանկ վճարեց մի մարդու երջանկութեան դիմաց, որն իր փոշուց էր ստեղծուած: Հայաստանում էր, որ ջրհեղեղը սկսեց տեղի տալ եւ իջաւ աղաւնին: Բայց դրախտը դեռ չէր հասցրել անհետանալ, երբ ծայր առաւ այդ երկրի տարաբախտութիւնը, քանզի երկար ժամանակ հզօր թագաւորութիւն լինելով հանդերձ, համարեա երբեք անկախ չեղաւ՝ եւ պարսից սատրապները, եւ թուրք փաշաները նմանաբար անապատ դարձրին այն երկիրը, ուր Աստուած մարդուն ստեղծել էր իր իսկ պատկերով»¹⁸: Մտքի եւ հոգու խորաթափանց ընկալումով, մեծ ջերմութեամբ են տոգորուած այս տողերը՝ հայ ժողովրդի, նրա հոգեւոր գանձերի եւ դառը ճակատագրի մասին: Բանաստեղծը Մխիթարեան հայրերի մէջ չի տեսել լոկ կրօնաւորներին: Նա հիացել է կղերական այս հաստատութեան իրենց ազգի համար կատարած հսկայական օգտակար աշխատանքով: Քաղաքական նկատառումներից ելնելով Մխիթարեանները որոշում են չհրապարակել այդ առաջաբանը: Դրա հետեւանքը եղաւ այն, որ Բայրոնի ոչ մի հաշտութեան ու զիջումի չզննացող խռովայոյց հոգին ըմբոստացաւ այս անգամ արդէն առարկայական պատճառների դէմ: Բանաստեղծը վիրաւորուեց եւ դադարեցրեց իր այցելութիւնները Ս. Ղազար:

Վերոյիշեալ առաջաբանի, ինչպէս նաեւ հայերէն-անգլերէն քերականութեան ձեռնարկի մասին Յարութիւն Աւգերեանը նոյնպէս յիշատակում է իր «Ինքնապատում օրագրութեան» մէջ. «Ապա յորդորեաց զնա յօրինել միւս եւս քերականութիւն Հայերէն եւ Անգլիական յօգուտ ազգայնոց իւրոց: Եւ նա արար զայն

¹⁸ Նոյն տեղում, էջ 336, 337:

շարադրեալ զկանոնան յիտալական բարբառ. զորս եհեղ նա յԱնգղիականն:— Զկնի աւարտման քերականութեանն թարգմանեաց նա ի Լատին բարբառոյ զերկոսին երրորդ թուղթս Սրբոյն Պօղոսի առ Կորնթացիս, եւ հատուածս ինչ բանից ի մերոց նախնեաց ձեռնատուութեամբ վարժապետի իւրոյ, զորս եւ կամէր դնել ի քերականութեան անդ ի կրթութիւն անգղիացւոց: Ապա ի խնդրոյ Վարժապետի իւրոյ յօրինեաց նա զՅառաջաբանութիւն այնր քերականութեան յԱնգղիական բարբառ. այլ քանզի երգիծանէր նա ի նմա զՏաճիկս եւ զՊարսիկս, չկամեցաւ Հ. Յարութիւն տպագրել զայն: Եւ նա թշպէտեւ խոստացաւ յօրինել միւս եւս անվնաս, բայց անդէն լքաւ սիրտ նորա... եւ այնպէս մնաց քերականութիւնն գրչագիր, եւ ինքն ո՛չ ետ զխոստացեալ դրամսն վասն տպագրութեան սորին»¹⁹: Յետագայում (1819 թ.) այն հրատարակուել է մի ուրիշ անգլիացու՝ Էդուարդ Լոմբի օժանդակութեամբ: Ի միջի այլոց է. Լոմբին Յ. Աւգերեանը նոյնպէս սովորեցրել է հայերէն:

Թուրքերի եւ պարսիկների հասցէին ասուած սուր խօսքերի պատճառով վերոյիշեալ առաջաբանը դեռեւս երկար ժամանակ մնաց անտիպ: Յետագայում Թոմաս Մուրը գտաւ այն բանաստեղծի թղթերում եւ առաջին անգամ հրատարակեց նրա մահուանից վեց տարի անց՝ 1830 թուականին Լոնդոնում լոյս ընծայուած «Լորդ Բայրոնի կեանքը, նամակները եւ օրագրերը» խորագրով գրքում: Դրանից յետոյ միայն այն թարգմանուեց Մխիթարեանների կողմից եւ առաջին անգամ հայերէն լոյս տեսաւ «Մաղկաքաղ քերթողաց անգլիացւոց» (հայերէն եւ անգլերէն) գրքում 1852 թուականին՝ «Ի թղթոց Լորտ Պայրլնի» խորագրով:

Այս առաջաբանը դեռեւս անցեալ դարում թարգմանուել է նաեւ ֆրանսերէն եւ ռուսերէն: Այսպէս, եւրոպացի անուանի հայագէտ Գ. Ա. Շրումպֆի (1844-1892) հանրայայտ գրքից, ուր տեղ են գտել Բայրոնի՝ հայերին վերաբերող նամակները եւ վերոյիշեալ առաջաբանը, տեղեկանում ենք, որ դրանք թարգմանուել են ֆրանսերէն դեռեւս ԺԺ դարի 30-ական թուականներին

¹⁹ ՏԱՅՆԱՆ Հ. ՂԵՒՈՆԴ, Լորտ Պայրլնի ի Ս. Ղազար, «Բազմալէզ», 1924, N 4, էջ 136:

սկզբին²⁰: Այսինքն, փաստորէն այդ հանրայայտ առաջաբանը ֆրանսերէն թարգմանուել եւ հրատարակուել է աւելի շուտ, քան հայերէն:

Ս. Ղազար կղզում կայացած հանդիպումները մեծ ազդեցութիւն ունեցան Բայրոնի վրայ եւ 1823 թուականի Յուլիսին նա, նախքան Յունաստան մեկնելը, վերջին անգամ այցելում է իր հայ բարեկամներին: Շատ յուզիչ է եղել բանաստեղծի բաժանումը Մխիթարեաններից: Երբ բանաստեղծի մակոյկը հեռացել է տեսադաշտից, Յարութիւն Աւզերեանը եւ Սուքիաս Սոմալեանը, այս «երկու ալեփառ ծերունիներն իրարու երես նայեցան... մեկնած էր ան, զոր տարիներով սիրած էին իրենց անառակ որդւոյն պէս. ան պիտի մեկնէր դէպի Արեւելք... եւ երկուքին ալ աչքերէն զոյգ մը արցունքի կաթիլներ գլորեցան ու տղու պէս լացին»²¹:

Իտալիայից մեկնելով Բայրոնը իր հետ տարաւ ջերմ տպաւորութիւններ եւ յիշողութիւններ հայ նշանաւոր մարդկանց հետ ունեցած հանդիպումներից ու զրոյցներից: Դժուար է հաւանաբար յիշատակել եւրոպացի մի այլ բանաստեղծի, որ մինչ Բայրոնը այդքան սերտ անձնական առնչութիւն ունենար հայ իրականութեան հետ:

ԱՆԱՀԻՏ ԲԵՔԱՐԵԱՆ

²⁰ ՇՐՈՒՄՊԶ Գ., Ուսումնասիրութիւնք հայ լեզուի եւ մատենագրութեան յ'Արեւմուտս (ԺԴ-ԺԹ դար), թարգմ. եւ լրաց. Գ. Զարհանալեանի, Վենետիկ, 1895, էջ 115:

²¹ ՈՐՔԵՐԵԱՆ Ռ., Լորտ Պայրըն (Ի Ս. Ղազար) «Բազմալէզ», 1932, N 6-7, էջ 272: